

Людмила Шенгерій

ШЕНГЕРІЙ Людмила Миколаївна — кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри логіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — логіка, логічна аналітика.

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ДЖЕРЕЛА СТАНОВЛЕННЯ

Актуальність теми дослідження. На зламі тисячоліть змінюються парадигми науки, філософії в цілому, раціоналізму та раціональності зокрема. Класичний тип раціоналізму є, напевне, повністю сформованим і таким, що, ймовірно, значною мірою вичерпав свій гносеологічний потенціал насамперед тому, що заперечує існування у своїй структурі ірраціональних компонентів. На зміну йому приходять новий тип раціоналізму — неklasичний, «відкритий раціоналізм» (Г.Башляр), у рамках якого відбувається взаємодія раціонального та ірраціонального. Безперечно, новий тип раціональності не повинен ніякою мірою заперечувати класичну раціональність, а має формуватися в напрямку її осучаснення. Критерії та суттєві властивості раціональності нового типу ще не сформовані і ці питання залишаються відкритими у наш час. Зробити певний крок у цьому напрямку можна, звернувшись до аналізу до античного та античного знання, яке есплікується як своєрідна калька, прамодель для нового типу сучасного раціоналізму. Тому виникає потреба звернутися до вивчення та реконструкції витоків, першопочатків раціоналізму у логічному, філософському та науковому знанні.

Окремі розвідки у визначеному напрямку проводились вітчизняними та зарубіжними науковцями, зокрема В.Й.Омельянчиком, К.Поппером, М.В.Поповичем, В.Д.Титовим, К.М.Узбеком та ін.

Метою цього дослідження є проведення аналізу зародження та розвитку якісної специфіки дихотомії раціонального та ірраціонального в різних системах античного знання. Для досягнення мети у статті розв'язується завдання вивчення джерел та еталонів раціонального знання у Давні часи та період Античності.

Дихотомія раціонального та ірраціонального сягає своїми коренями часів майже первісного мислення людей, хоча більш традиційним вважається шлях ототожнення витоків раціональності з античною філософією та наукою. Для обґрунтування цієї теоретичної тези будемо спиратися на античні першоджерела та праці сучасних дослідників. В.Д.Титов зазначає, що у давні часи практичний досвід слугував чинником розщеплення «проктологічного ядра на *раціональні*, практично та фактично підтверджені схеми міркувань, та *ірраціональні* схеми, які можуть реалізовуватися лише в ментальному плані...» [1, с.22]. Ця думка слугує вагомим аргументом для обґрунтування тези про давню традицію співвіднесення раціонального з наглядним, а ірраціонального — з таким, що не може спостерігатися насправді. У рамках Шумерської та Вавилонської цивілізацій ранні форми логічного знання ще не набувають у достатній мірі послідовно-раціонального забарвлення, і, як наслідок, не можна реконструювати їх значущу корельованість з абстрактно-теоретичним знанням, яка є характерною для більш пізніх часів. Разом із тим, дослідниками обстоюється думка про те, що у мислителів Давнього Сходу існують інтенції до логічної раціональності, виокремлюються «природні витoki раціональної логіки» [1, с.32], що формуються, насамперед, на засадах права, що у ті часи відображає «максимальну систематичність, точність і послідовність нормативного матеріалу» [1, с.29]. Стрижневим поняттям аналізу виступає «справедливість», раціональною основою розуміння якої слід вважати принцип тотожності оцінок соціальних дій. «З появою права формування логічних регулятивів стає більш інтенсивним, і що найголовніше, задокументованим. Майнові суперечки та розслідування кримінальних справ, судові рішення вимагали удосконалення техніки аргументації, і результатом такого удосконалення стала кристалізація в ранніх формах правосвідомості принципу тотожності та похідних від нього принципів несуперечності та виключеного третього, систематичний пошук встановлення причинних зв'язків, що формують “природну” культуру логічного виводу» [1, с.29-30]. Ідею виявлення раціональності у концепціях мислителів давнього Вавилону підтримує М.В.Попович.

Він підкреслює важливість того факту, що у суспільній свідомості вавілонян виокремлюється ідея доведення [2, с.15].

Отже, у давніх східних цивілізаціях виокремлюються два джерела формування раціональності. Процеси раціоналізації відбуваються переважно на засадах логіки, та, у випадку відсутності логіко-філософських концепцій, права.

Проаналізуємо характерні особливості раціональних уявлень у працях давньогрецьких мислителів загалом, та в концепції Платона, зокрема. Насамперед важливо відзначити, що в працях Демокрита, Сократа, Платона, Аристотеля та ін. дослідників спостерігаємо тенденцію аналізу «об'єктивного еквіваленту розуму, об'єктивного *ratio* світу» [3, с.31].

Правомірним є визначення античного знання як архетипу раціонального знання, якому вже притаманні універсальні принципи понятійності, критичності, рефлексивності, аксіоматичності та доведеності [4, с.19,31].

Сучасні дослідники високо оцінюють філософські, логічні та математичні здобутки античності у площині раціональності. Хьюберт та Стюарт Дрейфус вважають фундаторів аналітичної філософії ХХ століття Г.Фреге, Б.Рассела та А.Уайхеда послідовниками античної атомістичної, раціоналістичної традиції [5, с.403]. Б.Г.Кузнецов вважає античну атомістику прообразом раціоналізму (навіть у вузькому значенні — Л.Ш.), логіка якої залишилась інваріантною в більш пізні часи. Він стверджує, що «світ атомів, що рухаються, може бути осягнений розумом, розум ідентифікує емпіричні враження, здійснює їх групування у класи, вводить загальні поняття, які нівелюють індивідуальні відмінності. Пізнання світу є неможливим поза такою ідентифікацією, що впорядковує хаос безпосередніх вражень. ... Складна структура реального та такого, що пізнає реальність раціоналізму, вже міститься в основному образі античної атомістики — образі атому, що рухається, і при цьому залишається тотожним самому собі» [3, с.33].

С.М.Ягодзінський називає період античності прикладом поєднання раціональності та раціоналізму у філософії та науці. Він вказує на логіку як основу, за допомогою якої вся антична система знання була зведена до єдиної основи. У той самий час, нерозчленована антична система знання може слугувати прамоделлю для сучасної раціоналістичної метаметодології [6, с.256-257].

За переконанням В.Д.Титова, початок вектора раціональної рефлексії знаходиться в античній міфології, стрижневим засобом якої визнається раціональне міркування, яке набуває з часом рис доведеності [1, с.103].

І.І.Проценко стверджує, що «антична філософія стала на шлях раціонально-теоретичного освоєння світу, розглядаючи його в тісному взаємозв'язку з людиною» [7, с.238]. Для усвідомлення природи античного раціоналізму доцільно пам'ятати контекст Протагора: «Людина — *міра* всіх речей». Стрижнем античних раціоналістичних концепцій виступає саме міра в найширшому тлумаченні, яка набуває статусу регулятивного принципу філософії, інструментом раціоналізації, засобом розвитку логіко-методологічного інструментарію, раціональної інтерпретації певних явищ [7, с.239].

У царині різноманітних систем знання Давньої Греції відбуваються фундаментальні процеси зародження та становлення важливих інваріантних філософських принципів, зокрема принципу доповняльності. Фундаментальна дія цього принципу реалізується через доповняльність настанов і методів філософії та науки [8, с.204-208].

За часів античності актуалізується інтелектуальна теоретична діяльність, метою якої виступає *aleteia* — істина, що має непередметний, неемпіричний характер і яка може бути отримана абстрактними шляхами. Засобами отримання таких теоретичних істин у Греції виступають логіка та математичні дисципліни, зокрема арифметика та геометрія. Щодо математики, то ця наука може розглядатися як методологічний засіб раціональної трансформації знання з моменту появи перших математичних доведень, ймовірно, в VI ст. до н. е. Математичні об'єкти аналізуються і в більш ранні часи, але саме побудова доведень, у тому числі доведень очевидних фактів, є визначальним зрушенням у бік абстрактного пізнання. Саме завдяки доведенням теоретичне знання набуває статусів достовірності та надійності, позбавляється від внутрішніх та зовнішніх сумнівностей.

Першими джерелами античного аналізу в душі раціоналізму виступають, напевно, математичні доведення, які не знаходять прикладних застосувань у інших сферах, у філософських чи теологічних дослідженнях. Геракліт опосередковано сприяє процесу раціоналізації різних сфер як теоретичних, так і практичних досліджень: «Хто має намір експлікувати свій логос розумом, ті мають міцно триматися загального для всіх ..., оскільки всі людські закони залежать від одного, божественного: він розповсюджує свою владу так далеко, як тільки забажає» [1, с.104]. Раціоналістичні уявлення про пізнання світу притаманні античній школі піфагорійців. Згідно їх концепції, число є початком усіх речей, а будь-які об'єкти та явища допускають інтерпретацію у вигляді чисел та відношень між ними. Тому суб'єкт пізнання має йти теоретичним шляхом, створювати нове знання на підставі теоретико-математичної форми міркувань: «Все, що може бути пізнаним, безперечно, є числом. Адже без нього неможливо ні розмірковувати, ані пізнавати» [9, с.161]. У давньогрецьких дослідженнях надзвичайно важлива роль у процесах раціонального продукування знання відводиться математичним методам. Грецьке слово «*mathema*» у той період наповнене всезагальним смислом, воно означає науку, знання, процес вивчення будь-чого; «*mathesis*» перекладається як вивчення, пізнання. Тому можна стверджувати про тенденцію концентрації раціональних елементів знання в античних дослідженнях, що відбувається на засадах математики.

У сфері точних наук, зокрема математичних, серед стрижневих об'єктів, з якими оперують дослідники ще з часів Давньої Греції, актуалізуються ірраціонально-раціональні за своєю сутністю об'єкти, які отримали назву «ірраціональні числа». Витоки такого позірною протиріччя слід шукати у сфері тогочасного обґрунтування математичного знання, яке відбувалося за допомогою, насамперед, математичних доведень, побудованих у формі дедуктивних міркувань. Концепція піфагорійців актуалізує дві автономні гілки математичного знання — алгебраїчну та геометричну. Оскільки стрижнем концепції представників цієї школи виступала алгебраїчна картина світу, яка спиралася, насамперед, на поняття цілих та похідних від них дробових чисел, які разом породжували дискретну множину раціональних чисел, то числа, які не можуть бути представленими у вигляді відношення таких базисних чисел, і є неспівмірними з першоосною, отримали статус ірраціональних. На той час не було побудовано обґрунтування теорії ірраціональних чисел, внаслідок чого вони так і не були внесені до поняттєвого каркасу математичного знання. Натомість відкриття ірраціональних чисел спричинило фундаментальну переорієнтацію обґрунтування математичного знання на засадах геометрії, а не алгебри. У грецькій мові поняття ірраціонального має, щонайменше, три контексти: такий, що не має спільної міри; такий, що не може бути виражений певними засобами; такий, що не есплікується логосом. Ірраціональні числа не розглядалися як такі, що принципово не можуть бути пізнані розумом, а тільки як об'єкти, поява яких засвідчує недосконалість певної системи математичного знання [10].

Отже, у структурі античного математико-логічного знання зароджується традиція розуміння ірраціональних об'єктів як таких, що не можуть бути вписані у певну теорію, неспівмірних з першоосновами певної теорії, які не вкладаються в побудовану «картину». Таке розуміння може бути визнане одним із інваріантів раціонального підходу до вивчення сфери ірраціонального. Його актуальність не викликає сумніву при формуванні вимог нової некласичної раціональності у наш час.

Проаналізуємо проекцію багатовимірної філософської концепції Платона на площину раціонального. У геніального академіка раціоналістична спрямованість виокремлюється у декількох аспектах, зокрема сучасні дослідники вважають його фундатором раціоналістичної теорії винаходів (І.І.Лапшин) [11], у концепції Платона вперше можна спостерігати спробу поєднання, синтезу раціонального та ірраціонального [12, с.635]. Науковець вважає, що розум є самоідентичним ідеалом, ідеалом для самого себе.

Для Платона стрижневим виступає метод перебору всіх можливих комбінацій, притаманний, як традиційно вважається, математичній та логічній областям. Такими є вичерпна класифікація філософських систем у «Софісті», визначення умов хибності знання у «Теететі» тощо. Академік володіє сутністю та технікою аксіоматичного методу доведень та високо оцінює його евристичний потенціал. Він стверджує, що в теоретичних галузях знань, які

містять апіорне знання, зокрема в математиці, дослідники користуються явними безконтекстними правилами теорій, які складаються з деякої множини безконтекстних елементів і деяких абстрактних відношень між цими елементами, завдяки яким є можливим впорядкування цієї області на підставі розумних дій суб'єкта, що проводить дослідження. «В аксіоматично-організованих доведеннях, подібних до тих, якими користуються геометри, Платон найбільше захоплюється тим, що поза відчуттями, завдяки одному лише розуму, діалектика здібна наблизити нас до сутності будь-якої речі», — засвідчує з цього приводу В.Д.Титов. Продовженням традиції піфагорійців, які стрижнем раціонального вбачають число як початковий універсальний математичний об'єкт, у Платона «умовою інваріантності, вічності, а отже, й істинності світу ідей постає математична структура, тобто ідея як вище втілення числового відношення (міри)» [13, с.239]. Платон створює раціональний гносеологічний простір завдяки ідеї знаходження істинного знання за допомогою абстрактних засобів. Однією зі стрижневих компонент цього простору є операційна складова, основу якої складають обчислювальні процедури та числові відношення. Така методологія дозволяє діяти в рамках раціоналістичного підходу, зокрема конструювати певні онтологічні моделі, встановлювати інваріантні зв'язки між їх частинами тощо.

Важливою складовою концепції Платона є виділення трьох основоположних пізнавальних начал, що притаманні людині. Це *logisticon*, *thymolides*, *epithymmeticon*. Перша з них — *logisticon* — це вище начало, розумна складова душі, компетенцією якої виступає знання. Саме завдяки *logisticon*, стверджує Платон, можна говорити про універсальне інтелектуальне осягнення всього, що існує. Джерелом змістовності, згідно Платона, є саморефлексивне міркування, що є замкнутим на самому собі. Науковець аналізує структуру *logisticon*, в якій виділяє три якісні рівні:

— розумовий або вищий рівень — *nous*. Природа цього рівня є синтетичною, універсальною. Він забезпечує синтез всіх мисленневих актів в одну конструкціональну цілісність;

— розсуд очний — *dianoia*. Цей рівень Платон характеризує як математичний, аналітичний із притаманною йому розділово-розподіляючою, тобто класифікаційною функцією, «ті здібності, що притаманні людям, які працюють в області геометрії та їм подібним. Однак це ще не розум, оскільки розсудок займає проміжне положення між думкою та розумом» [14, с.319]. Оцінка рівня математичного знання Платоном є нижчою за оцінку філософського в рамках раціонального дискурсу;

— здібність висувати необґрунтовані думки — *doxe*.

У концепції Платона відбувається актуалізація принципу доповняльності як складової поняттєвої раціональності у сучасному контексті. Раціональна компонента ставиться у відповідність доповняльна — нераціональна, яка має позарозумовий характер. Платон пише, що образом того, що існує в розумі, є знання, а образом того, що не існує — незнання [14].

Платон виокремлює аналітичні та синтетичні методи, інтуїцію, завдяки яким формується ідеал теоретичного знання, що являє собою споглядання суцього у вигляді конструктивного поєднання його частин.

Академік обґрунтовує зв'язок раціональності з соціальними аспектами дійсності. У діалозі «Менон» він стверджує, що «добродесність, якщо вона є корисною, і є нічим іншим, як розумом» [15, с.599].

Разом із тим, оцінка раціоналістичного спрямування концепції Платона є неоднорідною у наш час. К.Поппер ретроспективно класифікує її як псевдораціоналізм, що виходить із переконаності «в наявності у деяких людей вищих інтелектуальних здібностей, ... наявності достовірного та безумовного знання». Згідно Платона, зазначає К.Поппер, істинні думки може продукувати будь-яка людина, але розум як інтелектуальна інтуїція, є притаманним тільки невеликій кількості людей. «Цей авторитарний інтелектуалізм, цю впевненість у наявності безпомилкового інструментарію, в абсолютній правильності методу, що використовується, це невміння відрізнити інтелектуальні здібності людини від того, чим він зобов'язаний іншим, що здатен знати і розуміти, — цей псевдораціоналізм часто називають раціоналізмом. Я називаю цим ім'ям дещо діаметрально протилежне» [16, с.263].

Отже, багатовимірна філософська концепція Платона містить важливі раціоналістичні елементи, які не втрачають актуальності і в сучасних дослідженнях.

Проведене дослідження дає підстави зробити такі *висновки*:

1) зародження та становлення раціональності відбувалося трьома основними шляхами - на засадах логіки, математики, правознавства. У давніх східних цивілізаціях виокремлюються два джерела формування раціональності. Процеси раціоналізації відбуваються переважно на засадах логіки, та, у випадку відсутності логіко-філософських концепцій, права. У Давній Греції джерелами раціоналізації досліджень виступають логіка та математика;

2) у структурі античного математико-логічного знання зароджується традиція розуміння ірраціональних об'єктів як таких, що не можуть бути вписані у певну теорію, неспівмірних з першоосновами певної теорії, які не вкладаються в побудовану «картину». Таке розуміння може бути визнане одним із інваріантів раціонального підходу до вивчення сфери ірраціонального. Його актуальність не викликає сумніву при формуванні вимог нової некласичної раціональності у наш час.

Література

1. *Титов В.Д.* Логическое знание в его социально-исторической детерминации (религиозный, правовой, политический контекст Древности и Средних веков): Моногр. — Харків, 2004.
2. *Попович М.В.* Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте. — Киев, 1979.
3. *Кузнецов Б.Г.* Разум и бытие. — М., 1972.
4. *Буряк В.В.* Основные типы рационального знания (культурно-историческая классификация): Дис. канд. филос. н.: 09.01.01. — Симферополь, 1999.
5. *Дрейфус Х., Дрейфус С.* Создание сознания vs. моделирование мозга: искусственный интеллект вернулся на точку ветвления // Аналитическая философия: Становление и развитие (антология): Пер. с англ., нем. — М., 1998.
6. *Ягодзінський С.М.* Місце античної натурфілософії у формуванні наукового дискурсу // Актуальні проблеми філософських політологічних і релігієзнавчих досліджень. — Київ, 2004.
7. *Проценко І.І.* Антропний принцип у контексті античного раціоналізму // Актуальні проблеми філософських політологічних і релігієзнавчих досліджень — Київ, 2004.
8. *Рожанский И.Д.* Древнегреческая наука // Очерки истории естественно-научных знаний в древности. — М., 1982.
9. *Жмудь Л.Я.* Пифагор и его школа. — Львів, 1990.
10. *Кольман Э.* Математика до эпохи Возрождения. — М., 1961.
11. *Лапишин И.И.* Философия изобретения и изобретение в философии. — М., 1999.
12. *Лосев А.Ф.* История античной эстетики: Софисты. Сократ. Платон. — М., 1969.
13. *Проценко І.І.* Антропний принцип у контексті античного раціоналізму // Актуальні проблеми філософських політологічних і релігієзнавчих досліджень. — Київ, 2004.
14. *Платон.* Соч. в 3 т. — М., 1971.
15. *Платон.* Менон // Собрание сочинений в 4 т.: Т. 1. — М., 1994.
16. *Поппер К.* Философия оракулов и восстание против разума // Поппер К. Открытое общество и его враги. — Т.2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. — М., 1992.

Надійшла до редакції 3.04.2007 р.